

ΟΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΕΝ ΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ Κ/ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ ΧΡΟΝΟΥΣ

Ἐπίσκοποι ἐχειροτονοῦντο καὶ ἐξ ἀγάμων κληρικῶν καὶ ἐξ ἐγγάμων, ὧν αἱ σύζυγοι ἢ ἀπέθνησκον ἢ προσήρχοντο εἰς τὸν μοναχικὸν βίον κατὰ τὰς κανονικὰς διατάξεις (Πενθέκτης καν. 12). Ἐν Κύπρῳ μάλιστα πρὸ τοῦ 1570 ἀναφέρονται καὶ ἔγγαμοι Ἐπίσκοποι, ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε μόνον ἐπὶ λατινοκρατίας τῆς νήσου¹.

Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἐν αὐτῇ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἠδύναντο, ὅπως καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις, Ἐπίσκοποι ἐκ Πρεσβυτέρων ἀποβαλόντων τὰς συζύγους αὐτῶν νὰ χειροτονῶνται, ἔχομεν δὲ παραδείγματα τοιούτων ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν Ἐπισκόπων. Κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα ὁ Σάμου μητροπολίτης Ἀθανάσιος ἦτο πρότερον ἱερεὺς ἐν Σάμῳ, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τῆς συζύγου αὐτοῦ ἐχειροτονήθη Ἀρχιερεὺς². Τῷ 1728 Ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας ἐχειροτονήθη ὁ Σάββας Ρουμαντζᾶς μετονομασθεὶς Σωφρόνιος, ὅστις πρότερον ἦτο ἱερεὺς, ἐξελέγη δ' Ἀρχιεπίσκοπος μετὰ τὴν προσέλευσιν τῆς συζύγου αὐτοῦ εἰς τὸν μοναχικὸν βίον καὶ ἐχειροτονήθη τῇ ἀδείᾳ τοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως³. Ἀλλὰ τῇ 20 Ὀκτωβρίου 1798 ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως ἀπηγόρευσε τὴν χειροτονίαν Ἐπισκόπων ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν χηρευόντων καὶ ἐχόντων τέκνα, διότι ταῦτα ἠξίουσαν νὰ κληρονομῶσι

¹ E. L e g r a n d, Bibliographie hellénique (XVII siècle) III, 275.

² Τοῦ μητροπολίτου τούτου, ὡς καὶ τοῦ Ἀνθίμου, παραστάντος ἐν τῇ κατὰ Λουκάρως Συνόδῳ τοῦ 1638, ὃν οὐδαμῶς μνημονεύει ὁ L e Q u i e n, μνεῖα ὑπάρχει παρὰ τῷ Ἰ ω σ ῆ φ Γ ε ω ρ γ ε ρ ῖ ν η ἐν τῇ γνωστῇ αὐτοῦ «Περγραφῇ τῆς παρουσίας καταστάσεως τῆς Σάμου, Ἰκαρίας, Πάτμου καὶ Ἀθωνος» τῷ 1678 ἐν Λονδίῳ ἐκδοθεῖση, πρβλ. Κ. Σ ἄ θ α, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 345. Α. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὄ λ ο υ, Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ Σάθα, σ. 59. 60.

³ Ν ι κ ο λ ἄ ο υ Κ α τ ρ α μ ῆ, Ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου, Φιλολογικά Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, Ἐν Ζακύνθῳ 1880, σ. 78. Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α, 414. 415.

τοὺς γονεῖς αὐτῶν Ἐπισκόπους¹. Ἡ διάταξις αὕτη δὲν ἴσχυσε ν' ἀπομακρύνῃ τοὺς ἐγγάμους κληρικούς ἀπὸ τοῦ Ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπανελήφθη τῷ 1846 ἐπὶ Πατριάρχου Ἀνθίμου Στ'. ἐκ τούτου δ' ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σπανιώτατα ὑπῆρξαν τὰ παραδείγματα χειροτονίας Ἐπισκόπων ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν².

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15. αἰῶνος (1606) ἀναφέρονται «τιτουλάριοι» Ἐπίσκοποι³. Τοιοῦτοι Ἐπίσκοποι ἐχειροτονοῦντο ἰδίως ὑπὸ τῶν ἐν ΚΠόλει διαμενόντων «Γερόντων» μητροπολιτῶν, οἵτινες ἀπέστελλον αὐτοὺς ἐπιτροπικῶς εἰς τὰς οἰκείας Ἐπαρχίας. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ τιτουλάριους Ἐπισκόπους ἐχειροτόνουν καὶ οἱ ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις αὐτῶν διαμένοντες μητροπολίται ὡς βοηθοὺς ἑαυτῶν. Ἐκτὸς τῶν βοηθῶν τιτουλარიῶν Ἐπισκόπων ἐχειροτονοῦντο καὶ τινες ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι πάσαι ποτὲ διαλαμψασῶν Μητροπόλεων καὶ ἄλλων, ἐγίνοντο δὲ καὶ ἀπολελυμέναι χειροτονία Πρεσβυτέρων καὶ Διακόνων ἄνευ ἐνορίας. Ἐκ πάντων δὲ τούτων προέκυψέ τις ἀταξία καὶ σύγχυσις, ὅθεν ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Πατριάρχου Καλλινίκου Γ'. τῷ 1757 ἀπηγόρευσε πᾶσαν ἀπολελυμένην χειροτονίαν⁴. Ἐπὶ Πατριάρχου ὁμοῦς Γρηγορίου Ε'. τῷ 1806 ἀπηγορεύθησαν μὲν αἱ ἀπολελυμέναι χειροτονία, ἐπετρέπη οὐχ ἦττον ὑπὸ τινος περιορισμοῦς ἡ χειροτονία χωρεπισκόπων⁵. Τοὺς περιορισμοὺς τούτους ἐπανελάβεν ἡ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους⁶, καθ' οὓς ὀριστικῶς ἐπεκράτησεν ἡ χειροτονία χωρεπισκόπων ὡς τιτουλარიῶν βοηθῶν Ἐπισκόπων τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῶν μητροπολιτῶν.

Ἐτελεῖτο δὲ ἡ χειροτονία Ἀρχιερέως συνήθως ὑπὸ τριῶν Ἀρχιερέων, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο ἔγκυρος καὶ ἡ χειροτονία ὑπὸ δύο μόνον Ἀρχιερέων⁷, ὡς συνήθως ἐγίνετο ἐν Κύπρῳ καὶ ἐκτάκτως ἀλλαχοῦ. Ἐν τῷ

¹ Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α, 410—413.

² Αὐτόθι, Β, 358—363. Μ a n s i, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, 40, 359—362.

³ Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, "Ἐνθ' ἄν. Α, 42—43. «Ἐκκλησ. Ἀλήθεια» ΚΑ, 1901, φυλ. 4. 6. 8. 22. ΚΗ, 1907, φυλ. 53.

⁴ Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις Β. 453—455. Κ α λ λ ι ν ί κ ο υ Δ ε λ ι κ ἄ ν η, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμ. Γ', σ. 884—885 Μ a n s i, XXXVIII, 648—652.

⁵ Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις, Β, 106—113. Τὰ κατὰ τὸν . . . Πατριάρχην Γρηγόριον Ε'. Α, 60—67.

⁶ Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, "Ἐνθ' ἄν. Β, 345—353 Κ. Δ ε λ ι κ ἄ ν η, Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων, τόμ. Γ' σ. 541, 542.

⁷ Τῷ 1824 ἐπετρέπη ἡ χειροτονία Ἐπισκόπου ὑπὸ δύο μόνον Ἐπισκόπων, Μ. Γ ε δ ε ὄ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α, 416—7.

Πατριαρχεῖω ΚΠ. ἡ Σύνοδος ὥριζε τρεῖς ὑποψηφίους, ἐξ ὧν διὰ ψήφων ἐξέλεγε τὸν ἕνα, χειροτονούμενον κατὰ τὴν κρατοῦσαν τάξιν καὶ δίδοντα κατὰ τὴν χειροτονίαν τὴν νενομισμένην ὁμολογίαν¹. Εἰς τοὺς Ἀρχιερεῖς ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς νὰ προκαθορίζωσι τοὺς διαδόχους αὐτῶν, ἀλλ' ἐξαιρετικῶς εἰς τοὺς Πατριάρχας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἱκανῶν κληρικῶν ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις αὐτῶν, ἐπετρέπετο νὰ προκαθορίζωσι διαδόχους, ἀλλὰ πάλιν κατὰ τὴν ἐκλογὴν αὐτῶν ἐτελοῦντο τὰ νενομισμένα. Ἐν τῷ Πατριαρχεῖω Ἱεροσολύμων τοῦ Πατριάρχου διάδοχος ἦτο συνήθως ὁ μητροπολίτης Καισαρείας, ὅστις ἔφερε καὶ τὸν τίτλον «Ἅγιος Διάδοχος».

Ἡ ἐκλογὴ τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Πατριαρχείου ΚΠ. κατὰ τὸ εἰς τὸν Πατριάρχην ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου διδόμενον ἐκάστοτε βεράτιον ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου², ἀλλ' ἐνίοτε ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις ἐπενέβαινεν εἰς τὴν ἐκλογὴν, τὸ δὲ Πατριαρχεῖον ἀπέκρουε τὰς ἐπεμβάσεις Χαρακτηριστικώτατα παραδείγματα τοιούτων αὐθαιρέτων ἐπεμβάσεων ἀποκρουσθεῖσών μαρτυροῦσιν ἀληθῶς πόσον γενναίως οἱ Πατριάρχαι ἐπὶ κινδύνῳ τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐπροστάτευον καὶ ἐν τούτῳ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἐκκλησίας. Τῷ 1801 ἐπὶ Πατριάρχου ΚΠ. Καλλινίκου Δ', (1801—6, 1808—9) ὁ ὑπέργηρος μητροπολίτης Κυζίκου Ἰωακείμ κατ' εἰσήγησιν πολιτικῶν τινων ἀνδρῶν παρητήθη ὑπὲρ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Μακαρίου καὶ ἐζήτησε διὰ τῆς τουρκικῆς Κυβερνήσεως τὴν τήρησιν τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ. Ὁ Πατριάρχης ἠρνήθη διαρρηθῆναι νὰ συγκατανεύσῃ, διότι οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ἀπαγορεύουσι τῷ Ἐπισκόπῳ ἀνθ' αὐτοῦ διάδοχον καθιστᾶν (Ἀντιοχ. 23) ὡς καὶ τὴν ἐπέμβασιν κοσμικῶν ἀρχόντων (Α'. Οἴκουμ. Συνόδου 4, Ζ'. 3, Ἀντιοχ. 19). Τοὺς κανόνας τούτους μετὰ ζήλου ἀνέπτυξεν ὁ γενναῖος τὸ φρόνημα καὶ τὴν ψυχὴν μητροπολίτης Δέρκων Γρηγόριος. Ἡ Κυβέρνησις ἐπέμεινεν ἀπειλοῦσα ἔξορίαν τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ μητροπολίτου Δέρκων, ἐπειδὴ δὲ δὲν μετεπείσθη ὑπὸ τοῦ Δέρκων καὶ τοῦ Γερασίου Χαλκηδόνο, ἀπὸ μέρους τοῦ Πατριαρχείου παρατησάντων αὐτῇ τὸ ἀδύνατον τῆς ὑποχωρήσεως, ὁ Πατριάρχης συνῆλθε μετὰ τῶν Ἀρχιερέων εἰς τὸν Πατριαρχικὸν ναὸν ὅπως ἐπικαλεσθῆ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ κατὰ τῶν πιεζόντων τὴν Ἐκκλησίαν, πλῆθος δ' ἄπειρον λαοῦ συνέρρευσεν. Ὁ Δέρκων ἀντί

¹ Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, σ. 332—333. Πατριαρχικὴ ΚΠ. ἱστορία, σ. 144.

² Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας, Ἱστορικὴ Σύνοψις, «Ἀθηνᾶ», σ. 57. Μόνη ἡ Καισαρεία μέχρι τινὸς χρόνου εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν τὸν ἑαυτῆς μητροπολιτην, βραδύτερον ὁμως καὶ οὗτος ἐξελέγετο καὶ χειροτονεῖτο ἐν Κ. Πόλει.

παντὸς ἄλλου ἱεροῦ τροπαρίου ἔψαλλε : «Ταχὺ προκατάλαβε πρὶν δουλωθῆναι ἡμᾶς ἐχθροῖς βλασφημοῦσί σε καὶ ἀπειλοῦσιν ἡμῖν, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἄνελε τῷ σταυρῷ σου τοὺς ἡμᾶς πολεμοῦντας, γνώτωσαν πῶς ἰσχύει ὀρθοδόξων ἢ πίστις . . . ». Τότε ἡ Κυβέρνησις, διὰ τε τὴν ἐπιμονὴν τῆς Συνόδου καὶ διὰ τὴν συρροὴν τοῦ πλήθους, ἐδίδλωσεν ὅτι παραιτεῖται τῆς ἀξιώσεως αὐτῆς εἰποῦσα ὅτι ἐπέισθη, ὅτι ἀντιβαίνει εἰς τὴν θρησκείαν τῶν ὑπηκόων αὐτῆς.

Τῷ 1811 ἐπὶ Πατριάρχου Ἱερομίου Δ'. (1809—1813), ἐκλεγέντος κανονικῶς μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως τοῦ Κυρίλλου, Δανιὴλ τις μοναχὸς προστατεύομενος ὑπὸ τούρκου δυνάστου χειροτονεῖται καὶ ἐγκαθιδρύεται ἐν τῇ Μητροπόλει Ἀδριανουπόλεως καὶ ζητεῖ ν' ἀναγνωρισθῆ νόμιμος καὶ κανονικὸς μητροπολίτης. ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία, ἐκλιπόντος τοῦ προσταστεύοντος αὐτόν, καθαιρεῖ καὶ ἐξορίζει αὐτόν τε καὶ τὸν συναίτιον καὶ ἄρωγόν αὐτοῦ Νικαίας μητροπολίτην. Ἐπὶ Κυρίλλου Στ'. Πατριάρχου (1813—1818) τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως ἡ ἀδελφὴ τοῦ Σουλτάνου Μαχμούτ Ἐσμᾶ ἐζήτησε δι' ἀπεσταλμένου αὐτῆς τὴν χειροτονίαν ὡς μητροπολίτου Τορνόβου ἱερέως τινός. Ὁ Πατριάρχης δέχεται μελιχίως τὸν τοῦρκον ἀπεσταλμένον καὶ λέγει πρὸς αὐτόν ὅτι ὑπάρχουσι βιβλία τινά, ἅτινα ὁ ὑποψήφιος δέον νὰ γινώσκῃ. Προτείνει τούτῳ τὸν προσκομισθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀρχidiaκόνου Ὁμηρον εἰς ἀνάγνωσιν, εἰ δυνατόν δὲ καὶ εἰς ἐρμηνείαν ἐν τουρκικῇ γλώσσῃ, χάριν τοῦ παρισταμένου τούρκου. Ἀλλ' ὁ ὑποψήφιος οὐδὲ γὰρ ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ, ὅθεν ὁ Πατριάρχης ὑπέδειξεν εἰς τὸν τοῦρκον ὅτι δὲν δύναται νὰ χειροτονηθῆ ὁ προτεινόμενος, ἅτε μὴ ἐννοῶν τὸ βιβλίον ἐκεῖνο, ὑποχρεωθεὶς δ' ὁ τοῦρκος καὶ ἐκ τῆς πατριαρχικῆς φιλοφρονήσεως καὶ ἐκ τῶν 5.000 γροσίων, ἅτινα ὡς δῶρον παρὰ τοῦ πρωτοσυγκέλλου ἀπερχόμενος ἔλαβεν, ἐβεβαίωσε τὴν Σουλτάναν ὅτι ὁ προστατεύομενος αὐτῆς δὲν ἦτο ἱκανὸς πρὸς ἀρχιερατείαν. Ἐτέρα Σουλτάνα ἐπὶ Γρηγορίου Ε'. Πατριάρχου ἠξίωσε δι' ἀξιωματικοῦ τὴν χειροτονίαν ἱερέως τινός ὡς μητροπολίτου. Ὁ Πατριάρχης ἀπέκρουσεν ἐντόνως τὴν ἀξίωσιν ταύτην λέγων, ὅτι, κατὰ τὸ εἰς χεῖρας του βεράτιον, οἱ μητροπολίται ἐκλέγονται καὶ χειροτονοῦνται ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου, ἄνευ ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων. Ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις ἐπανάλαβε μετ' ἀπειλῶν τὴν ἀξίωσιν τῆς Σουλτάνας, ἐπειδὴ δ' ὁ Πατριάρχης ἀνευδρότως ἀπέκρουε τὴν ἐπέμβασιν ταύτην, ἐστάλη πρὸς αὐτόν ὁ Μ. Διερμηνεὺς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ὅπως δι' ἀπειλῶν καὶ παρακλίσεων κάμψῃ αὐτόν καὶ τὴν Σύνοδον. Ἀλλὰ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ὁ Πατριάρχης ἐπέμεινε ἀποκρούων τὴν ἐπέμβασιν, εἰς τοὺς προτείνοντας δ' αὐτῷ νὰ ὑποχωρήσῃ ἐδείκνυε τὴν κλεῖδα τοῦ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κελλίου του λέγων «τὴν συνειδήσιν μου δὲν μολύνω, τὴν Ἐκκλησίαν μου δὲν προδίδω· ἡ κυβερνῶ κατὰ κανόνας ἢ δίδω τὴν παραίτησίν μου καὶ ἀπέρχομαι

πάλιν εἰς Ἅγιον Ὄρος ἰδοῦ τὸ κλειδί τοῦ κελλίου μου». Ἐνεκα τῆς εὐλόγου ἐπιμονῆς τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ τῆς προβαλλομένης ἀξιώσεως τῆς Κυβερνήσεως, μεγάλη προὔκληθη ταραχὴ διαρκέσασα ἐπὶ πολὺ, ἀλλ' ὁ Πατριάρχης ἔθηκε μόνος τέρμα εἰς αὐτήν, διατάξας τὴν σύλληψιν τοῦ ὑποψηφίου καὶ τὴν ἀπαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων¹.

Οὐ μόνον δ' αὐστηρῶς ἀπηγόρευεν ἡ Ἐκκλησία τὰς ἔξωθεν ἐπεμβάσεις κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν Ἀρχιερέων, ἀλλὰ καὶ κατεδίκαζεν εἰς καθαίρεσιν τοὺς «σιμωνιακοὺς» κληρικούς. Τελευτώντος τοῦ ἰστ' αἰῶνος ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας Β'. συγκροτήσας Σύνοδον ἐξέδωκε διάταξιν, καθ' ἣν ὁ χειροτονῶν ἢ χειροτονούμενος ἐπὶ χρήμασι ἦτο αὐτοκαθαίρετος². Δυστυχῶς ἡ διάταξις αὕτη, καίτοι ἐπανελαμβάνετο ἐκάστοτε, δὲν ἐτηρεῖτο αὐστηρῶς.

Οἱ ἐπαρχιακοὶ Ἀρχιερεῖς δὲν ἠδύναντο ν' ἀποδημῶσιν εἰς ΚΠολιν ἄνευ πατριαρχικῆς ἀδείας³. Τῷ 1607 κατεσκευάσθησαν κελλία περὶ τὸ Πατριαρχεῖον ἐν Φαναρίῳ καὶ ἐξεδόθησαν ἐπὶ Πατριάρχου Ραφαὴλ Β'. (1603—1608) διατάξεις, καθ' ἃς οἱ εἰς ΚΠολιν μεταβαίνοντες Ἀρχιερεῖς ἐν αὐτοῖς μόνον ὄφειλον νὰ διαμένωσι⁴. Ἀλλ' αἱ διατάξεις αὗται σὺν τῷ χρόνῳ παρημελήθησαν, μάλιστα κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ «Γεροντισμοῦ», ὅτε οἱ «Γέροντες» ἰδίους ἀπέκτων οἴκους, διατρύβοντες ἐν ΚΠόλει.

Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (†)

¹ Γ. Α. Μ α υ ρ ο κ ο ρ δ ά τ ο υ, Ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς Φαρμακίδην, Ἐν Ἀθήναις 1851, σ. 8—12. Β υ ζ α ν τ ί ο υ, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Γ, 536—537.

² Ὑ ψ η λ ά ν τ ο υ, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, σ. 108. Σ ά θ α, Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ Ἱερεμίου, σ. ια'. ἐξ.

³ Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Κανονικαὶ Διατάξεις Α, 43. 47.

⁴ Ὑ ψ η λ ά ν τ ο υ, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν, σ. 123. 124. Μ ε λ ε τ ί ο υ Ἀθηνῶν, Ἐκκλησ. Ἱστορία Γ, 429—430. Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ, σ. 189—190.